

מבט על, גיליון 1305, 21 באפריל 2020

המזרח התיכון בשוך משבר הקורונה – תחזית קודרת

עודד ערן

גם אם יימצא בקרוב מענה רפואי לנגיף הקורונה, יחלפו חודשים רבים ואולי שנים עד שהמזרח התיכון יחלץ מהמשבר הכלכלי שאליו הוא ואזורים אחרים נקלעו מאז תחילת 2020. למעשה, משבר הקורונה הוא מהלומת המשך לעשור ה"אביב הערבי", שפגע קשות ביציבות הפוליטית והכלכלית של מספר מדינות באזור, תוך שהותיר כ-10 מיליון פליטים הפזורים בעיקר בסוריה, בירדן, בלבנון ובטורקיה. בידי ישראל היכולת להתמודד עם הבעיות שיצר משבר הקורונה, אבל יהיה עליה להתמודד עם הנשורת של שני המשברים - הפוליטי והכלכלי כאחד - במדינות השכנות.

היקף התחלואה בקורונה לא יצר עד כה משבר רפואי במערכות הבריאות של המדינות השכנות לישראל במזרח התיכון. עם זאת, ההשלכות החמורות יותר הן הכלכליות ואלו העלולות לבוא לידי ביטוי גם במישור הפוליטי. מקורו של הנזק המצטבר הוא בפגיעה קשה בחמישה מקורות הכנסה, שמדינות האזור נהנו מהם, כל אחת מאחד לפחות: נפט וגז טבעי, תיירות, דמי מעבר, שירותים, והעברות כספים של עובדים בארצות אחרות, בעיקר במדינות מפיקות הנפט.

מחירי הנפט צנחו בחודשיים האחרונים למחיר הנע סביב 25 דולר לחבית, שהוא הנמוך ביותר (אחרי התאמה לאינפלציה) מאז תחילת המאה. מחירי הגז, הצמודים למחיר הנפט, צנחו בהתאם. הנפגעות העיקריות הן מפיקות הנפט המסורתיות. החברות המפיקות גז טבעי במצרים ובישראל תאלצנה לתמחר מחדש את הגז הנמכר בשווקים המקומיים ובחו"ל. ענף התיירות והשירותים הנלווים אליו שותקו לחלוטין, והתאוששותו צפויה להיות בין הארוכות ביותר. מצרים, ירדן ומרוקו (וכן ישראל) הן הנפגעות העיקריות בהקשר זה. מצרים, סוריה (עד פרוץ מלחמת האזרחים), ירדן ולבנון נהנו כולן במהלך השנים מהכנסות של סחר בינלאומי שעבר בשטחן אל וממזרח הרחוק ואירופה. הצטמקות הביקושים כתוצאה ממשבר הקורונה כבר גוררת הצטמקות בביקושים בשווקים הגדולים והמקומיים ולפיכך צמצום בהכנסות. בולטת בין הנפגעות מצרים, עקב הפחתת התעבורה בתעלת סואץ כתוצאה מצמצום הסחר הבינלאומי והתיירות.

ערב המשבר עבדו במדינות המפרץ כ-6 מיליון מצרים, קרוב לחצי מיליון ירדנים וכ-400,000 פלסטינים. מיליון מצרים עבדו במדינות מערב אירופה. העברות הכספים של העובדים האלו למשפחותיהם תפגענה במידה דרסטית, ויהיו לה השלכות לגבי שיעור האבטלה, ירידה בביקושים המקומיים ונטל על מערכות כגון בריאות ודיוור, שייווצר עקב חזרה מידית של מיליונים למדינותיהם במזרח התיכון.

ממשלות האזור מתמודדות כל אחת בדרכה עם המציאות הכלכלית החדשה. מצרים למשל הקציבה יותר משישה מיליארד דולר כמענה לבעיות המידיות. פנסיות וקצבות הועלו ביותר מעשרה אחוזים, הובטח תשלום משכורות בסקטורים שנפגעו במיוחד, מסים מסוימים הופחתו ונדחתה גבייתם של מסים שתוכננו. בתחום המוניטארי, הופחת שיעור הריבית הבנקאית. הממשלה התערבה בשוק

ההון בין היתר על ידי רכישת מניות. בירדן הובטח תשלום השכר, במיוחד לעובדים על בסיס יומי. כן הובטח השכר לעובדי המגזר הציבורי ומועסקים בשרותי הביטחון. מאידך גיסא, הוקפאה קבלת עובדים במגזר הציבורי, שהוא המעסיק הגדול ביותר במדינה. התוצאה תהיה הקטנת ההוצאה בסעיף זה, אבל גידול בשיעורי האבטלה. על אף שירדן התחילה בפני קרן המטבע הבינלאומית לרפורמות פיסקליות תמורת אשראי גדול מהקרן, יישומן יידחה תוך הכרה של הנהלת הקרן באילוצים שבמסגרתם פועלת ממשלת ירדן בעת הנוכחית. ערב הסעודית הקציבה כ-19 מיליארד דולר לתוכנית הסיוע המידית לסקטור הפרטי, שהם 2.8 אחוזים מהתוצר המקומי הגולמי. התוכנית כוללת השעיית תשלומי מס, עזרה בתשלומים למטרות בריאות, סובסידיות במחיר החשמל של חברות במגזר המסחר, התעשייה והחקלאות וסיוע לבנקים כדי שיוכלו בין היתר לעמוד בפיגור החזרי הלואות.

ואולם, כל אלו הם אמצעים לטווח קצר, היינו לשנה הקרובה. גם כך צופים כלכלני הבנק העולמי וקרן המטבע הבינלאומית צמיחה כלכלית שלילית, שבין 3.5 ל-4 אחוזים ב-2020, או אובדן תוצר בשווי 400 מיליארד דולר. תחזיתם לשנת 2021 אופטימית יותר - 3.9 אחוזי צמיחה באזור וגידול של 4.7 אחוזים במדינות המפיקות נפט. אך תחזית זו תלויה במספר גורמים שאינם בשליטת ממשלות וכלכלות האזור, ובראשם התאוששות הכלכלות המובילות בארצות הברית, האיחוד האירופי והמזרח הרחוק. הן השקיעו טריליונים של דולרים בתוכניות סיוע מידיות משלהן (ארצות הברית, למשל - 2.2 טריליון דולר) ויתקשו לגייס משאבים בהיקפים שידרשו כדי לחלץ את המזרח התיכון מהאפקט המצטבר של "האביב הערבי" ומשבר הקורונה. בנוסף צפוי צמצום תזרים ההשקעות הזרות הישירות בכלכלות המזרח התיכון כתוצאה מאי הוודאות הכלכלית באזור.

צמצום המשאבים הפיננסיים המקומיים והאזוריים יגרור עליה בשיעורי האבטלה, שהיו גבוהים במספר מדינות גם ערב משבר הקורונה. כתוצאה מכך יתקשו מדינות להמשיך לאורך זמן במאמצי חילוץ הכלכלה המקומית, ואף תתעורר סכנה לערעור יציבותם הפוליטית של חלק מהמשטרים. השימוש בחקיקת חרום, המקנה למשטר סמכויות חריגות ובכללן גיוס הצבא ליישום צעדים, במיוחד אלו הנוגעים למניעת תנועה והתקהלות ציבורית, דינה לעורר דיון ציבורי, אף אם זהיר, לגבי משמעותם ארוכת הטווח למעמד החוקה וההליך הדמוקרטי. לפי שעה, כוחות פוליטיים, שהיו מוקדי ביקורת על המשטרים, שמרנים-דתיים מזה או ליברלים מזה, נאלצו להסכים עם צעדים שנקטו בשם הצורך להבטיח את שלום הציבור וצרכי הבסיסים לנוכח מגפת הקורונה. אך סגירת המסגדים ומניעת התפילות הציבוריות, במיוחד בחודש רמדאן, התקבלו בחוסר רצון במוסדות הדת ברחבי האזור.

ככל שתאריך ההתאוששות הכלכלית במדינות במזרח התיכון, צפוי שתגבר הביקורת הציבורית על השלטון המרכזי ועל צעדיו בתחום הכלכלי ונגד ההגבלות השונות במישור האזרחי. זאת, כאשר לחזרה לשגרה עלולות להתלוות חזרה לתנאים הקשים ששררו לפני המשבר, ביניהם הצניחה במחירי הנפט, לצד התפרצות חוזרת של המגפה. בהתפכחות טמונים זרעי פורענות.

בהצטברות ההשלכות של העשור האחרון על ובמזרח התיכון, נוסף לצפי לאי-בהירות כלכלית באזור בשנים הבאות, טמונה גם סכנה של אי-יציבות פוליטית במדינות שכנות. למשל, היציבות היחסית בחמש עשרה השנים האחרונות ביחסים בין ישראל ללבנון עלולה לעמוד למבחן עם קריסתה הכלכלית של מדינה זו עקב חדלות פירעון, צפי לצמיחה שלילית של 12 אחוזים ב-2020.

ודחיה לזמן רב את מימוש ההבטחה להכנסות מגז טבעי. יכולתה של הכלכלה הפלסטינית לעבור ב-2020 מצמיחה שלילית לחיובית בשיעור 6.5 אחוזים תלויה במידה רבה בהתנהלות ישראל מול הרשות הפלסטינית בגדה המערבית ומול חמאס ברצועת עזה.

מול ירדן תזדקק ישראל לבחון שורת סוגיות מדיניות וכלכליות מרכזיות. כל מהלך מצד ישראל לסיפוח חלקים בגדה המערבית יגביר את הנתק המדיני בין הנהגות שתי המדינות ויפגע ברקמה העדינה של היחסים ביניהן, גם משום שלמשטר הירדני יהיה נוח להסיט חלק מהביקורת הפנימית נגדו לכיוון ישראל. נפילת מחירי הפט והגז הטבעי תחייב את ישראל, לא רק את חברות הגז, לבחון את הנושא - על השלכותיו המדיניות והפיננסיות. מותו (ולא בטרם עת) של פרויקט הימים בגרסת ים סוף –ים המלח צריך לשמש הזדמנות לדיון טרילטראלי בין ירדן, הרשות הפלסטינית וישראל, על אודות גרסת הים התיכון-הכינרת, שגלום בה הפתרון ארוך הטווח לבעיות המים של שתי השכנות ממזרח לישראל. יתר על כן, משבר הקורונה הציף מחדש בישראל את הוויכוח על מקומה של החקלאות במדינה והצורך לבחון סוגיה זו לא רק בהקשר כלכלי, אלא גם במובן ההסתמכות על מקורות עצמיים. גם בהקשר זה, ראוי לשקול את הרעיון שתוספת מים משמעותית תעשה את ירדן "אסם תבואה" של תת-אזור זה של במזרח התיכון.

גם יחסי מצרים-ישראל דורשים הסתכלות מחודשת. אחת מאבני הפינה של יחסים אלו היא שיתוף הפעולה בנושא הגז הטבעי - הן במסגרת בילטרלית והן במסגרת פורום הגז המזרח תיכוני. בפורום זה מעורבות גם יוון, קפריסין ואיטליה, בשל הרעיון של הנחת צינור להזרמת גז ממזרח הים התיכון לדרום אירופה. מימוש רעיון זה, שהיתכנותו הייתה מוטלת בספק רב עוד לפני פרוץ משבר הקורונה, יידחה עתה לזמן בלתי מוגבל. מאידך גיסא, חשיבותו האסטרטגית לישראל של הפורום שהוקם ביוזמה מצרית, מחייבת חשיבה על דרך לשמרו.

העובדה שבישראל, במצרים ובירדן, כמו גם במדינות אחרות באזור, הצבא ממלא תפקיד מרכזי ביכולת הממשלות ליצור יציבות ראשונית כתנאי לתהליך מסודר של יציאה מהמשבר, היא נושא שעוד ייחקר ויילמד. לישראל עניין לחזק את הדיאלוג הצבאי-אזרחי בנושא זה עם המדינות השכנות, כדי להפיק לקחים משותפים ואולי אף ליצור מסגרות לשיתופי פעולה עתידיים. היחסים בינה לבין מצרים וירדן מושתתים על הממד הצבאי, אבל כעת נוסף ממד אזרחי למשימותיהם של הצבאות במדינות אלה, כמו גם בישראל. אפשר שישראל תוכל להרחיב את שיתוף הפעולה עמן גם לנושאים אזרחיים, בהסתמך על הקשרים הקיימים עם הצבאות. הדיאלוג הים-תיכוני שמנהל נאט"ו עם שבע מדינות מזרח תיכוניות וצפון אפריקה יכול להוות מסגרת מתאימה למפגשים בנושא זה.

התחזית לעתיד האזור היא בעיקר קודרת ומאיימת לחשוף את ישראל לסכנות ישנות-חדשות, אבל אפשר שהיא גם כוללת הזדמנות לבחון יוזמות שתתרומנה למפנה חיובי ביחסים בינה לבין שכנותיה.